

373.3.091.2(075)

В 92

Міністерство освіти України
Криворізький державний педагогічний університет

**ВИКЛАДАННЯ І ВИХОВАННЯ
В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ШКОЛИ**

Навчальний посібник

Випуск 4

Кривий Ріг: ПП Видавничий дім

1999

числа́
сестри́

б) наголос на основі:

думки́
книжки́
казки́

числа
сестри.

наголос на закінченні:

думкі́
книжкі́
казкі́

Зміна місця наголосу часто впливає на граматичні значення видів дієслів:

Недоконаний вид:

склика́ти
засипа́ти
виріза́ти

Доконаний вид:

скли́кати
заси́пати
вирі́зати

Ще частіше наголос виступає допоміжним засобом вираження граматичних значень.

Н. одн.

се́рце
сло́во
пра́во

Н. мн.

се́рця
сло́ва
пра́ва

Таким чином, в українській мові кожне самостійне слово має наголос. Український наголос – силовий, або динамічний, різномісний або вільний і рухомий. Завдяки тісному органічному зв'язку наголосу із значенням слова, він широко використовується для вираження лексичних і граматичних значень.

ФОНЕТИЧНІ ЯВИЩА, ВНАСЛІДОК ЯКИХ МОЖЛИВІ УТВОРЕННЯ ВІДОЙКОНИМНИХ ДЕРИВАТИВ ТА ІНШИХ СЛОВОФОРМ.

(Ф. З. Яловий).

Чергування фонем – це постійні й закономірні відповідності їх в одній і тій же морфемі, наприклад: наука – учити, Наталка – Наталчин, стежка – стежці.

Чергування приголосних фонем, поширені в сучасній українській мові, виникли не одночасно, бо всяка мова є продуктом багатьох епох, на протязі яких вона розвивається, удосконалюється, збагачується, поступово втрачаючи елементи старої якості, набуваючи нових ознак.

Чергування фонем, пов'язані з умовами, які в сучасній мові відсутні, називаються **історичними**.

Майже всі чергування приголосних, що є в сучасній українській мові, належать до історичних чергувань.

Як уже зазначалося, такі випадки, де зміни в фонемному складі морфем, що мають характер чергування певних фонем, виконують формотворчі та словотворчі функції, становлять суміжну ділянку між фонологією і морфологією.

Розділ мовознавства, в якому досліджуються явища, що стоять на межі між

фонологією й морфологією, прийнято називати морфонологією.

I. Якщо від основ іменників, які закінчуються на приголосні фонemi /г/, /ж/, /з/ утворювати основи прикметників морфологічним афіксальним способом за допомогою суфікса -ськ, який у спільнослов'янській мові мав форму -ьськ, то виникають основи із сполученням фонем /з'к/ - (орфографічно -зьк) внаслідок таких фонетичних змін:

1. /г/ + ськ /ьськ/ = жьськ - зьськ - з'с'к - /з'к/ (орф. зьк). Наприклад: Прага + ськ = Празьська - /праз'с'ка/ - /праз'с'ка/ - /праз'ка/ (орф. Празька).

Як бачимо,

а) кінцева тверда фарингальна приголосна фонема /г/ іменникової основи перед голосною фонемою переднього ряду /ь/ суфікса -ьськ чергується з приголосною шиплячою /ж/, тобто відбувається перехідне пом'якшення;

б) коротка фонема переднього ряду /ь/ після припинення дії закону відкритості складів редукується, тобто занепадає, внаслідок чого утворюється форма слова /праз'с'ка/, в якій дві фонemi /ж'/ і /с'/ стають поруч, а вони відрізняються способом творення /ж'/ - шипляча, а /с'/ - свистяча, тому:

в) наступна фонема /с'/ своєю вимовою впливає на вимову попередньої фонemi /ж'/ і частково її уподібнює, тобто відбувається регресивна часткова асиміляція за способом творення - /праз'с'ка/;

г) виникла словоформа із сполученням трьох приголосних фонем, у якому відбувається спрощення, після чого й залишається форма слова /праз'ка/ - /орф. праська/;

2. /ж/ + ськ /ьськ/ = жьськ - ж'с'к - з'с'к - з'к /орф. зьк/. Наприклад: Париж + ськ = парижська - париж'с'ка - париз'с'ка - париз'ка /орф. паризька/. Цієї прикметникової форми творення починається:

а) з редукції голосної фонemi переднього ряду /ь/, внаслідок чого утворюється словоформа /париж'с'ка/ з різними суміжними за способом творення фонemi /ж'/ і /с'/;

б) тому наступна свистяча фонема /с'/ своєю вимовою впливає на вимову попередньої шиплячої фонemi /ж'/ і частково її асимілює, тобто попередня фонема уподібнюється в фонему /з'/ і виникає словоформа /париз'с'ка/ з трьома суміжними приголосними, з яких одна спрощується, і утворюється слово /париз'ка/ /орф. паризька/.

3. /з/ + ськ /ьськ/ = з'с'к - з'к /орф. зьк/. Наприклад: кавказ + ськ = /кавказька/ - /кавказьська/ - /кавказ'с'ка/ - /кавказ'ка/ /орф. кавказька/. Ця прикметникова форма, як бачимо, утворилася тільки внаслідок занепаду редукованої голосної фонemi переднього ряду /ь/ і спрощення приголосної фонemi /с'/ в сполученні фонем /з'с'к/.

II. Якщо від основ іменників з кінцевими приголосними фонемами /г/ і /з/ утворюватимемо основи збірних іменників морфологічним афіксальним способом додаванням суфікса -ств, який у давній мові мав вигляд -ьств, то утворяться основи із сполученням фонем /зтв/ внаслідок таких явищ:

1. убог /а/ + ств /ьств/ - убожество - убожество - убозство - убозтво. Отже,

основа збірного іменника утворилася:

- а) внаслідок першого перехідного пом'якшення (убожество);
- б) внаслідок занепаду редукованої голосної фонему /ь/ після припинення дії закону відкритості складів (убожество/;
- в) внаслідок регресивної асиміляції /ж/ в /з/ (убозство/;
- г) внаслідок спрощення фонему /с/ у сполученні чотирьох суміжних фонем /зств/ - /убозство/;

2. боягуз + ств /ьств/ - боягузство - боягузтво - боягузтво. Отже, основа збірного іменника утворювалася внаслідок занепаду редукованої голосної фонему /ь/ у слабкій позиції після припинення дії відкритості складів і внаслідок спрощення фонему /с/ у сполученні чотирьох фонем /зств/ - /боягузтво/.

III. Якщо від основ іменників, які закінчуються на приголосні фонему /к/, /ч/, /ц/ утворюватимемо основи прикметників додаванням суфікса -ськ, яким у спільнослов'янській мові мав форму -ьськ, то утвориться прикметникова основа із сполученням фонем /ц'к/ /орф. цьк/ внаслідок таких явищ:

1. /к/ + ськ /ьськ/ = чьськ - ч'с'к - ц'с'к - ц'к /орф. цьк/. Наприклад: Кременчук + ськ /а/ = Кременчучьська - Кременчуч'с'ка - Кременчуц'с'ка - Кременчуц'ка /орф. Кременчуцька).

а) як бачимо, кінцева іменникової основи задньоязикова тверда приголосна фонема /к/ перед голосною фонемою переднього ряду /ь/ чергується з приголосною шиплячою /ч/, тобто відбувається перше перехідне пом'якшення і утворюється форма слова /Кременчучьська/;

б) коротка або неповного творення фонема голосна переднього ряду /ь/ після припинення дії закону відкритості складів редукувалася, тобто занепадала, і утворюється форма слова /Кременчуч'с'ка/, в якій дві фонему /ч'/ і /с'/, стають поруч, а вони відрізняються способом творення, адже /ч'/ - шипляча, а /с'/ - свистяча, тому:

в) наступна фонему /с'/ своєю вимовою впливає на вимову попередньої /ч'/ і частково її уподібнює, тобто відбувається часткова асиміляція за способом творення /Кременчуц'с'ка/;

г) виникла словоформа із сполученням трьох приголосних /к/, /ц'/, /с'/, у якому для зручності вимови відбувається спрощення, після чого й залишається форма слова /Кременчуц'ка/ /орф. Кременчуцька/;

2. /ч'/ + ськ /ьськ/ = чьськ - ч'с'к - ц'с'к - /ц'к/ /орф. цьк/. Наприклад: Бахмачьська - Бахмачьська - Бахмач'с'ка - Бахмац'с'ка - Бахмац'ка - /орф. Бахмацька/. Творення цієї прикметникової форми починається:

а) з редукції і голосної переднього ряду /ь/, внаслідок чого утворюється словоформа /Бахмач'с'ка/, з різними за способом творення суміжними фонемами /ч'/ і /с'/;

б) тому наступна свистяча фонему /с'/ своєю вимовою впливає на вимову попередньої фонему /ч'/ і частково уподібнює її, тобто відбувається регресивна часткова асиміляція за способом творення в фонему /ц'/, /с'/, /к/, що створює незручність для вимови, і одна з них спрощується, і виникає словоформа

/Бахмац'ка/ /орф. Бахмацька/.

3. /ц'/ + ськ /ьськ/ = цьськ – ц'с'к = ц'к /орф. цьк/. Наприклад: Донець+ськ-Донец'с'ка – донец'ка /орф. Донецька/. Утворення цієї прикметникової форми починається:

а) з занепаду редукованої голосної переднього ряду /ь/, внаслідок чого утворюється форма слова /донец'с'ка/ з трьома суміжними приголосними, у якій для зручності її вимови відбувається спрощення фонему /с'/, після чого й залишається форма слова /донец'ка/ /орф. Донецька/.

IV. Якщо від основ іменників з кінцевими приголосними фонемами /к/ і /ч/ утворюватимемо основи збірних іменників морфологічним афіксальним способом, додаванням суфікса –ств, який у спільнослов'янській мові мав вигляд -ьств, то утворяться основи із сполученням фонем -/цств/ внаслідок таких змін:

1. козак + ств /ьств/ -козачство – козачство – козацтво – козацтво. Таким чином, основа збірного іменника утворилася:

а) внаслідок першого перехідного пом'якшення фонему /к/ в /ч/ козачство;

б) внаслідок занепаду редукованої голосної фонему /ь/ після припинення дії закону відкритості складів /козачство/;

в) внаслідок регресивної часткової асиміляції шиплячої африкати /ч/ у свистячу /ц/ - /козацтво/;

г) внаслідок спрощення фонему /с/ у сполученні чотирьох суміжних приголосних /цств/ - /козацтво/;

2. ткач + ств /ьств/ ткачство – ткачство – ткацтво – ткацтво.

Отже, основа збірного іменника утворилася:

а) внаслідок занепаду редукованої голосної фонему /ь/ в слабкій позиції після припинення дії закону відкритості складів - /ткачство/;

б) внаслідок регресивної часткової асиміляції шиплячої африкати /ч/ у свистячу африкату /ц/ - /ткацтво/;

в) внаслідок спрощення фонему /с/ у сполученні чотирьох фонем /цств/ - ткацтво.

V. Якщо від основ іменників, які закінчуються на приголосні фонему /х/, /ш/, /с/ утворюватимемо основи прикметників морфологічним афіксальним способом додаванням суфікса –ськ, який у спільнослов'янській мові мав форму –ьськ, то утвориться основа прикметника із сполученням фонем –с'к /орф. ськ/ внаслідок таких явищ:

1. /х/ + ськ /ьськ/ - шьськ – щ'с'к – с'с'к - /с'к/ - /орф. ськ/. Наприклад: Карабах + ськ /ьськ/ - Карабашьська – Карабаш'с'ка – Карабас'с'ка – Карабас'ка - /орф. Карабаська/. Як бачимо, основа прикметника утворилася:

а) внаслідок першого перехідного пом'якшення фонему /х/ в /ш/ перед голосною переднього ряду /ь/ суфікса /ьськ/ - /Карабашьська/;

б) внаслідок редукації голосної неповного творення переднього ряду /ь/ - /Карабаш'с'ка/;

в) внаслідок регресивної часткової асиміляції за способом творення фонему /ш'/ в /с'/ - /Карабас'с'ка/;

г) внаслідок спрощення приголосної фонему /с'/ у сполученні трьох фонем /с'с'к/ - /Карабас'ка/ - /орф. Карабаська/.

2. /ш/ + ськ /ьськ/ - шьськ - ш'с'к - с'с'к - с'к /орф. ськ). Наприклад: Павлиш + ськ /ьськ/ - павлишьська - павлиш'с'ка - павлис'с'ка - павлис'ка /орф. Павлиська/.

У цьому випадку основа прикметника утворилася:

а) внаслідок занепаду короткої голосної фонему переднього ряду /ь/ - /Павлиш'с'ка/;

б) внаслідок регресивної часткової асиміляції вимови попередньої шиплячої фонему /ш'/ до вимови наступної свистячої фонему /с'/ - /Павлис'с'ка/;

в) внаслідок спрощення однієї фонему /с'/ у сполученні трьох фонем /с'с'к/ - /павлис'ка/ - /орф. Павлиська/.

3. /с/ + ськ /ьськ - сьськ - с'с'к - с'к - /орф. ськ/. Наприклад: Одес/а/ + ськ /ьськ/ - /одесьська/ - /одес'с'к /а// - /одес'к /а// - /орф. Одеська/. Прикметникова основа з сполученням фонем /с'к/, як бачимо, утворюється:

а) внаслідок занепаду короткої фонему переднього ряду в слабкій позиції /ь/ - /одес'с'ка/;

б) внаслідок спрощення фонему /с'/ у сполученні трьох суміжних фонем /с'с'к/ - /с'к/ - /орф. ськ/ - /одес'ка/ - /одеська/.